

УДК 821.161.2-32.09

О. А. Новицька

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ МОДИФІКАЦІЇ РЕАЛІСТИЧНОГО НАРИСУ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті досліджено жанрово-стильові модифікації реалістичного нарису межі XIX–XX століть. Розглянуто ідеологічні та аксіологічні засади художнього осмислення письменником реальної дійсності та естетична природа його творчості, простежується формозмістова єдність прозових текстів.

Ключові слова: *поетика, синкретизм, модернізм, жанрові модифікації, стиль, новела, нарис.*

DOI 10.34079/2226-3055-2019-12-21-57-62

Постановка проблеми. На зламі XIX–XX століть відтворенню багатограних, суперечливих картин літературного процесу України надається все пильніша увага. Українській літературі періоду національно-визвольного руху, ідей народництва властиво розмаїття напрямів, течій, жанрів, представлених новими мистецькими формами. Світоглядна еволюція митців в контексті громадсько-політичного та культурного життя України на межі XIX–XX століть, осмислення проблемно-тематичного та жанрово-стилістичного розмаїття прози письменників, розвиток творчості літературознавців на синтезі традицій української літератури та модерних новацій у ній є складовою літературного процесу тієї доби. У посткомуністичних умовах з'явилась можливість відновлення повної картини української літератури.

Актуальність дослідження. Особливості літератури кінця XIX – початку XX ст. в аспекті художньої естетики відбилися у творчості письменників, яка характерна багатством формальних та змістових ознак. Новий етап розвитку української літератури тісно пов'язаний як зі зміною історично-суспільних умов, так і з процесами в самому письменстві, з шуканням молодими митцями нових доріг і нових горизонтів. Потреба в удосконаленні класифікації літературних творів за художніми жанрами набуває актуального значення. Жанрово-стильові модифікації творів є важливою складовою формування цілісної картини вітчизняного мистецького життя означеного періоду. Реалізм і натуралізм, експресіонізм і імпресіонізм, символізм і новоромантизм співіснують разом. Нові конфлікти в суспільному й родинному житті, проблема особистості та її ставлення до процесів соціальної дійсності, проблема співвідношення людини й суспільства, людини й історії постають у центрі уваги багатьох письменників. Теоретико-методологічною основою статті стали теоретико- та історико-літературні праці Л. Гаєвської, О. Галича, А. Гуляка, Тамари Гундорової, І. Денисюка, О. Дорошкевича, М. Жулинського, І. Франка.

Мета статті – здійснити літературознавчий огляд жанрово-стильових модифікацій на прикладі нарисів А. Крушельницького періоду кінця XIX – початку XX століття.

Реалізація мети передбачає розв'язання наступних завдань:

– з'ясувати основні характеристики нарисів епохи модернізму;

– здійснити аналіз жанрово-стильових модифікацій нарисів А. Крушельницького;

– розкрити характер художнього новаторства реалістичного нарису української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Нарис – малий художньо-публіцистичний жанр, у якому автор зображує дійсні події та факти. Найчастіше нариси присвячуються відтворенню сучасних подій чи зображенню людей, яких особисто знав письменник [3, с. 276]. А. Крушельницький тяжіє до творення нарисів та образків із селянського життя. Останні, як показують спостереження, близькі за своєю поетикою до натуралізму: фотографічна точність у відтворенні поодиноких фактів буття, увага до життя маргінальних елементів суспільства і представників соціального дна, показ впливу фізіології та соціального середовища на формування характеру. Показовими, з огляду на абсорбцію натуралістичної естетики, вбачаються нариси «Хліба!» та «Школа життя». У центрі першого – дослідження психофізіологічних процесів у свідомості людини, викликаних хронічним недоїданням. Натомість нарис «Школа життя» являє собою художнє осмислення занепаду традиційних морально-етичних норм, аналіз причин, які штовхають молоду жінку до проституції.

Реалістичний нарис «Хліба!» за формою близький до новели, написаний 16 травня 1898 року, що зберігся у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури і мистецтва ім. Т. Г. Шевченка. Виконана основна вимога до жанру – зображення реальних подій та фактів, на що вказує сам А. Крушельницький: «Сей нарис має свою вирізну точку в заворуцаннях робітників, що були в першій половині мая 1898 р.» [5, с. 1]. Основний акцент у зображуваному ставиться не на художніх прийомах зображення, а на публіцистичності, на викритті загальної соціальної проблеми через дослідження фактів дійсності в образній формі, автор, за словами Ф. Білецького, «вчить читача на живих прикладах» [2, с. 66]. Автор не обмежується показом життєвих фактів, він осмислює побачене, виявляє тенденції, що містяться у фактах та вчинках людей, досліджує проблеми, які з них випливають. Особливість нарисів А. Крушельницького в тому, що авторська позиція в них не висловлена прямо, але виразно простежується завдяки влучно розставленим акцентам.

Нарис «Хліба!» присвячений темі голоду, який став причиною заворушень робітників навесні 1898 р. Уже в описі людей, що «стовпились» на базарі, читач бачить страшні злидні: *«З верхнього їх вигляду пізнати мор... Одіж обідрана... Лиця пожовкли, вічі запали глибоко – в їх пробивався сум, голод, розпука... вони немічні – не в силі допомогти своїм вмираючим з голоду діточкам»* [5, с. 1–2].

Поштовхом до активних дій, своєрідною зав'язкою, стає смерть малої дитини в матері на руках. Від розлюченої жінки, яка втратила дитину через те, що чоловік не міг заробити на хліб (*«дитину замучив ти голодом, вона з-за тебе сконала, опришку!»*) [5, с. 3]), хвиля розпуки перекидається на батька і далі на всіх чоловіків. Свій відчай, що переростає в ненависть, вони підсвідомо переносять на ближчих носіїв достатку: *«кидаєсь ціла юрба на перекупнів... Повалилися столи, тікають купці – гонить їх юрба народа»* [5, с. 4]. Поява війська спиняє людей лише на мить, що необхідна для осмислення змін і визначення нового об'єкта помсти: *«Ви різати нас!.. Нема праці, нема що їсти, з голоду гинем – а ви на нас з багнетами!.. Гинуть, так гиньмо, бо більше ту нема що жити!»* [5, с. 4]. Зголоднілий народ кидається на їжу, військо напірає, але вже кинуте гасло *«Гинуть, так гиньмо!»*, люди згодні обрати *«ліпше смерть, чим таке життя»* [5, с. 4]: *«Розпука переродить в народі в передсмертний шал – прошибають воздух дикі сьміхи та гасло кинене одним переліться з уст до уст»* [5, с. 4]. Загроза фельдфебеля *«стрілити»* зустрінута *«глумом,*

хепкванням – град черепця обси́нів військо» [5, с. 5]. Залп не зупиняє повсталих, на загиблих не звертають уваги, поранені вмирають зі словами: «Заллатіть їм, віддайте їм!» [5, с. 5].

Постріл жовніра, який вбив фельдфебеля, стає очевидним, що то була кульмінація особистих переживань солдата. Його батько «застряг на багнеті сусіднього жовніра» [5, с. 5], він був серед повсталого народу, а син мав виконувати наказ командира і стріляти в рідну людину. Свій особистий конфлікт між родинними почуттями та присягою він розв'язав за власним сумлінням.

Розв'язка відсутня, нарис закінчується пуантом – смертю фельдфебеля і селянина від руки однієї сили – солдата. Та передсмертні слова батька вказують, де шукати причини трагедії: «Прощай, сину... Я вмираю... бо не мав що їсти!.. А ти... ти... тобі веліли... ти мусів до рідних стріляти!..» [5, с. 6]. Так розкривається ідея твору.

Композиційна організація емоційно напруженого, драматичного твору належить до подієвого типу, хронологічна форма якого порушена наприкінці викладу, коли мотивація кульмінаційного пострілу подана ретроспективно. Соціальний конфлікт розкрито через особисті конфлікти персонажів, кульмінації яких є рушійною силою різних етапів розвитку загальної ситуації. Так, особиста трагедія матері – голодна смерть дитини – стає відправною точкою заворушення на базарі, поява солдатів стимулює до протистояння, а вбивство фельдфебеля з особистих причин переростає в соціальний протест. На конкретному життєвому прикладі А. Крушельницький показав типові риси соціального конфлікту, вивів його рушійні сили, причини виникнення і прогнозує напрям їх розвитку.

В іншому реалістичному нарисі «Школа життя» (без року – за даними відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури і мистецтва ім. Т. Г. Шевченка – О.Н.), письменник повертається до «пікантної» теми: знову на сторінках його твору з'являються постаті повій – сестер-мадярок Каті і Міни. Тема твору – «школа життя», яку проходить каварка Міна під наглядом старшої сестри. Свідком одного з так званих «уроків» стає автор.

Конфлікт між сестрами, між їхніми поглядами на життя, конфлікт між характером Міни та поведінкою, яку нав'язує їй Катя, є наслідком конфлікту між людськими прагненнями й соціальними умовами, що їх обмежують або й руйнують. Йдеться не про одиничний випадок, а глибоку соціальну проблему беззахисності самотніх жінок, що опинилися без підтримки й засобів існування. Єдине, що може запропонувати їм суспільство, – заробляти тим, що в них ще залишилося, тобто власним тілом. Як вони погодять такий спосіб виживання з власним сумлінням – то їхня особиста справа, іншого шляху їм не дано. А найбільше лицемірство в тому, що суспільство, штовхаючи жінок у цю прірву, їх же і таврує, і засуджує за моральне падіння, за словами Каті, цинічно констатує: «Кожному своє писано».

Письменника цікавить не сам по собі характер Каті, а ті причини, що зумовили появу в житті подібних типів. Тому головним завданням для нього стає дослідження порушеної проблеми. Так розкривається ідея твору – розвінчання «благих намірів» людського суспільства. Усвідомлення оповідачем цієї детермінації стає кульмінацією, яка відбувається в його свідомості та проявляється в нервовому напруженні, що гонить його з кав'ярні. Він розуміє, наскільки одурена ця жінка, що сприймає чорне за біле, брехню за істину, та ще й вдячна за це приниження, адже воно дає гроші на прожиток.

Композиційною особливістю твору є його діалогічна побудова: за незначними відхиленнями, в основі тексту покладено полілог персонажів, в якому чільне місце

посідають репліки старшої сестри Каті. Оклики, скарги, примовля, лайки, повчання каварки висвітлюють систему принципів, за якими вона живе і яких намагається навчити сестру, передати їй досвід своєї «школи життя». Зауваження Міни, питання автора і його товариша тільки інспірують жінку для детальнішого й емоційнішого «уроку».

Пізніше, 1902 р., твір «Школа життя» з'явився в збірці новел «Артистичні душі», тоді як в рукописі А. Крушельницький записав його як нарис. З огляду на значний жанровий і стильовий синтетизм, притаманний українській літературі рубежу ХІХ–ХХ століть, авторське визначення видається точнішим, навіть враховуючи значні зміни в дефініціях живопису від початку і до кінця минулого століття. Адже певний період на межі ХІХ–ХХ століття словом «нарис» називали також деякі фрагментарні жанри малої прози, такі як замальовка, етюд, ескіз: «Нарис рівносильний і рівноцінний «ескізові» – начеркові для пам'яті олівцем» [2, с. 75]. У сучасній теорії літератури закріпилося основне визначення: «малий художньо-публіцистичний жанр, у якому автор зображує дійсні події та факти. Найчастіше нариси присвячуються відтворенню сучасних подій чи зображенню людей, яких особисто знав письменник» [3, с. 276]. Разом з тим, ескізність не втратила свого значення як характерна риса даного жанру: «Нарисовець [...] відбирає один чи два факти, дві-три найхарактерніші деталі; він ніби дає пунктирну зарисовку, побіжно окреслює явище чи дійову особу» [2, с. 75].

Таким чином, розуміння твору «Школа життя» як фрагментарного жанру малої прози, а також наявність елементу автобіографічності та авторська оцінка зображуваного, що разом надають викладу рис публіцистичності, дозволяють погодитися з авторським визначенням «нарис». Водночас твір увійшов до збірки новел, що сталося не випадково, оскільки уважний аналіз дозволяє виявити у ньому також ознаки й цього жанру. Як і твір «Хліба!», реалістичний нарис на соціальну тему «Школа життя» так само емоційно напружений, драматичний, закінчується кульмінацією, демаскує соціальну проблему на живому прикладі – в короткій миті життя, отже, також за художньою формою близький до новели.

У наступному творі «Молитва вірних», датованому 14 листопада 1901 р., письменник продовжує «досліджувати» людину, випробуючи її вірою в Бога, але з істотним уточненням: людина постає перед незбагненністю власної душі. Цей зразок малої прози вперше побачив світ 1902 р. у складі збірки новел «Артистичні душі», виданій у Львові, а через чотири роки – 1906 – у Києві та Львові виходять нариси «Із книги життя», з-поміж яких і була «Молитва вірних» [1, с. 11–12].

Невеличкий за обсягом твір передає загальний зміст особистих молитов парафіян у церкві. Композиційно це молитва, побудована з фрагментів різних молитов, нібито багатоголосий хор виголошує одне за одним прохання в унісон із церковними псалмами, що вказує на описовий тип композиційної організації твору [3, с. 244]. На початку молитви звучить визнання власної гріховності, люди просять про помилування і прощення гріхів. Але вже після фрази «*Житє нам дав еси о Господи...*» [4, с. 1] молитва з духовних висот миттєво спадає в мирське життя. За кожним словом, за кожною фразою стоїть людський егоїзм, бажання отримати якомога більше милості від Творця: щастя і роскоші, ворогам своїм смерті і муки, родинам своїм, челяді, худібці «здоровля», урожай на поля... Дай, дай, дай... А все, що даси, візьми в опіку, бо «*ти еси Батько наш терпеливий...*» [4, с. 2], і нас опікай, і ворогів наших карай, і гріхи нам прощай – «*нині і все в віки віків... – Амінь!...*» [4, с. 2].

А. Крушельницький – тонкий психолог, здатний змалювати амбівалентну людську природу: бажання мати багато, але не розплачуватися за це, отримувати милості, але не опікуватися отриманим, грішити, навіть визнавати свою гріховність, але не докладати зусиль, щоб виправитися, карати ворогів, та не своїми руками, і самому не бути покараним, адже Бог терпеливий, справедливий, милосердний, ласкавий...

Та не провина простих парафіян, що вони так розуміють віру. Не маючи елементарної освіти, вони живуть у темряві релігійних забобонів, спотворюючи й перевертаючи на свій лад, утрируючи, прорахуючи найсвітліше і найсвятіше, аби задовольнити егоїстичні й тілесні потреби.

Молитва як особливий дискурс визначає стильові ознаки твору. Її мозаїчність створюється за допомогою обірваних реплік, синтаксично оформлених як полілог. Звукові та смислові повтори посилюють враження багатоголосого звертання, в якому переплітаються однакові думки й бажання різних, а проте таких однакових людей.

За жанром «Молитву вірних» автор трактував як новелу. Однак, аналіз жанрових ознак твору переконує, що це йдеться про «етюд», оскільки певний період на межі ХІХ–ХХ століть під нарисом розумілися ще й такі жанри малої епічної форми, як замальовка, етюд, ескіз. Радше йдеться про етюд, кожен фрагмент в якому ретельно відшукувався і добирався з тисячі подібних, внаслідок чого сформувалася типова картина життя.

Отже, авторські жанрові визначення не завжди збігаються з тогочасними дефініціями жанрів, і, певна річ, із сучасним їх розумінням. Загалом прозаїк тяжіє до жанру новели, що продиктоване особливостями його індивідуального стилю, якому притаманне поєднання реалістичної тематики з новими формами та способами зображення.

Перспективною даного дослідження вважаємо науковий аналіз середніх форм прози творчого доробку письменників епохи кінця ХІХ – початку ХХ століть в аспекті жанрово-стильової модифікації творів.

Список використаної літератури

1. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог : матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / уклад. О. В. Канчалаба. – Львів : НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2002. – 296 с. ; Antin Krushelnytskyi – pismennyk, publitsyst, pedahoh : materialy do bibliohrafii ta epistoliarnoi spadshchyny / uklad. O. V. Kanchalaba. – Lviv : NAN Ukrainy, Lviv. nauk. b-ka im. V. Stefanyka, 2002. – 296 s.
2. Білецький Ф. Оповідання. Новела. Нарис / Ф. Білецький. – Київ : Дніпро, 1966. – 89 с. ; Biletskyi F. Oprovidannia. Novela. Narys / F. Biletskyi. – Kyiv : Dnipro, 1966. – 89 s.
3. Галич О. Теорія літератури : підруч. / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; за наук. ред. О. Галича. – Київ : Либідь, 2001. – 488 с. ; Halych O. Teoriia literatury : pidruch. / O. Halych, V. Nazarets, Ye. Vasyliiev ; za nauk. red. O. Halycha. – Kyiv : Lybid, 2001. – 488 s.
4. Крушельницький А. В. Молитва вірних : [новела] / А. В. Крушельницький // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. ф. 3 : Фонд А. В. Крушельницького, № 3451, 2 арк. ; Krushelnytskyi A. V. Molytva virnykh : [novela] / A. V. Krushelnytskyi // Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. f. 3 : Fond A. V. Krushelnytskoho, № 3451, 2 ark.

5. Крушельницький А. В. Хліба! : [нарис] / А. В. Крушельницький // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. ф. 78 : Фонд А. В. Крушельницького, № 326, 6 арк. ; Krushelnytskyi A. V. Khliba! : [narys] / A. V. Krushelnytskyi // Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. f. 78 : Fond A. V. Krushelnytskoho, № 326, 6 ark.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2019.

O. Novytska

GENRE AND STYLISTIC MODIFICATIONS OF REALISTIC ESSAY OF ANTON KRUSHELNYTSKY

The article deals with genre-style modifications of the realistic essay of the 19th-20th centuries. In the article the author studies Anton Krushelnytsky's artistic legacy (1878–1937) in the context of the dominant trends of Ukrainian literature at the end of XIX – the beginning of XX century and through the receptive dimensions of modern theory of literature. The paper defines the ideological and axiological background of the writer's artistic understanding the reality and aesthetic nature of his creativity. The unity of the form and contest of prose texts is determined.

The prose of the given period has a great variety of intra-genre modifications: essay, feuilleton, short story, story, novel. The works demonstrate exceptional multidimensionality of their inner structure, style diffusion, eclecticism of belles lettres methods and ways to achieve reality; the motives of «true morals» appear, which form counterbalance and alternative to moral chaos. Syncretic interaction of aesthetic paradigms of neorealism with impressionism, expressionism, symbolism is observed in prose. The characteristic features of the literature of the transitional stage in the moral-ethical, psychological and emotional aspects are revealed.

Ukrainian literature of the late nineteenth and early twentieth centuries was accompanied by the synthesis of sociological, psychological, aesthetic systems. The genre and style features and modifications of A. Krushelnytsky's small form of prose are considered. The narrative models of the writer's novels are analysed.

Consequently, the essay as a genre of small prose is a complex and multifaceted phenomenon that contains philosophical and aesthetic representations, artistic, socio-political, and moral-ethical quest for the breakthrough of the turn of the 19th and 20th centuries. The artistic practice of writers contributed to enriching of Ukrainian writing with new themes, images and genre forms, expanding the limits of traditional realism, so, updating the artistic and stylistic palette. The given motives of writers' works reflected to the inside feelings and experiences of heroes are present as intertextual inclusions in prose of M. Kotsubinskiy, V. Stefanik, P. Mirniy, L. Ukrainka, O. Kobilianska and other writers at the turn of XIX-XX centuries. Being an organic component of Ukrainian literature, the narrative represents a tendency to expand the social sphere of personality images, to deepen the personal psychological characteristics of the individual.

The place and role of prose creative works in Ukrainian literary process at the turn of the century are grounded.

Key words: poetics, syncretism, modernism, modifications of genre, style, novel, essay.